

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav etnologie

Historické vědy – etnologie

Olga Heldenburg

Smrt a pohřební rituál v textu románu Murasaki Šikibu

Gendži monogatari

Death and the funeral rites in the Murasaki Shikibu's novel

Genji monogatari

TEZE DISERTAČNÍ PRÁCE

vedoucí práce: Doc. PhDr. František Vrhel, CSc.

2014

Obsah

Úvod

Cíle a metody práce

Struktura práce

Závěry bádání

Použité prameny a literatura

Úvod

Předmětem zkoumání této disertační práce je pohřební obřadnost jako součást vytříbené kultury císařského dvora období Heian (794–1185), představené literárním dílem *Gendži monogatari (Příběh prince Gendžiho)* vytvořeným dvorní dámou Murasaki Šikibu v první dekádě 11. století. Analýza textu románu má za cíl probádat autorkou líčené představy o konci života, záhrobní říši, komunikaci s duchy či dušemi zemřelých a shrnout v díle se vyskytující poznámky a popisy průběhu pohřebních rituálů včetně obřadů přípravných a vzpomínkových.

Specifika tohoto díla, podrobněji rozebíraná v *Úvodu* práce, nám umožňují vnímat *Příběh prince Gendžiho* jako rozsáhlý stylizovaný a věrný popis života heianské aristokracie. To je základním předpokladem toho, že se o text *Gendži monogatari* lze opřít ve snaze zjistit, jaký byl vztah Heianců ke smrti, čím se řídili při pohřbívání a truchlení a jak se smrt zobrazovala v jejich lexiku. Časový úsek popisovaný v díle odpovídá přibližně 75 letům. Pokud se podíváme konkrétně na smrt a pohřební obřady, zjistíme, že jako materiál ke zpracování se nám nabízí velké množství úmrtí, pohřbů a zádušních obřadů, jež se během celého děje odehrávají.

Cíle a metody práce

Cílem této disertační práce je vytvořit pokud možno komplexnější přehled pohřebních rituálů a představ o smrti líčených v textu *Gendži monogatari (Příběh prince Gendžiho)*, jehož specifika nám umožňují dívat se na dílo jako na dokument dobového myšlení.

Hlavní metodou použitou při zpracování tématu je podrobná analýza teoretických, praktických a estetických aspektů smrti popisovaných v románu *Gendži monogatari (Příběh prince Gendžiho)*. V textu práce jsou vybrané úseky díla citovány a komentovány, zatímco v příložené tabulce *Případy úmrtí v díle Murasaki Šikibu Gendži monogatari (Příběh prince Gendžiho)* jsou autorčiny zmínky vztahující se k tématu shrnuty podle jmen postav. Uvedené pohřební zvyky a představy spojené se smrti však nejsou v plném rozsahu konfrontovány s kronikami, deníky ani jinými dobovými dokumenty historicky dokládajícími průběh zmiňovaných rituálů a obřadů, což by rozhodně bylo nesmírně zajímavým úkolem dalšího obsáhlého studia. Příspěvek tak nepředstavuje komplexní pohled na pohřební zvyklosti v době

Heian. Zaměřuje se především na text románu *Gendži monogatari (Příběh prince Gendžiho)*. Hlavním zdrojem je tedy text románu a odborné komentáře k dílu.

Struktura práce

Pro vytvoření přehledu pohřebních rituálů a představ o smrti líčených v textu *Gendži monogatari* si práci rozdělím do čtyř základních částí: úvod, idea smrti, průběh rituálů a estetické aspekty smrti.

Práce sestává z úvodu, pěti kapitol a závěru. *Úvod* obsahuje charakteristiku *Gendži monogatari (Příběh prince Gendžiho)* z pohledu žánru, kompozice a autorčinných cílů, přibližuje dobu vzniku románu. Zároveň představuje dílo jako dobový dokument, o který se můžeme při studiu pohřebních a vzpomínkových rituálů opřít. *Záměr* a metodologie studie jsou popsány v podkapitole *Metodologický záměr*. První část práce je věnována několika faktorům, které ovlivňovaly formování představ heianské dvorské šlechty o smrti a záhrobí. Jde především o kult předků, šintoismus, taoismus, buddhismus a šamanismus, které se spolu rovněž podílely na vytváření pohřebního kultu. Druhá kapitola nese název *Idea smrti a život po smrti* a na konkrétních příkladech z textu románu ukazuje, jak se smrt a přechod do záhadné říše mrtvých jevily Japoncům doby Heian. Jelikož svět živých a svět mrtvých nebyly v pojetí tehdejších Japonců striktně rozděleny a duchové měli přístup do všech sfér života, komunikace s duchy živých a mrtvých zaujímá ve sledovaném období důležité místo. Podkapitola 2.2 rozebírá působení zlých duchů a komunikaci s duchy zemřelých. Další kapitola *Pohřeb* se soustřeďuje na praktický průběh pohřbívání. Do zvláštní podkapitoly jsou shrnuty informace a citace z románu týkající se dočasného pohřbení *mogari*. Zádušním obřadům, způsobům truchlení, znečištění smrti a rituální očištění je věnována kapitola čtvrtá. Poslední kapitola *Sémantika smrti* představuje pro japonské myšlení a cítění důležitou estetickou kategorii *aware*, její použití v *Gendži monogatari*, zejména pak ve spojení se smrtí. Zvláštní místo je věnováno metaforám a básnickým obrazům posledního spočinutí duše. Některé výrazy používané v románu *Gendži monogatari* ve spojení s odchodem ze života jsou představeny v oddílu 5.3.1. Veškeré případy úmrtí a truchlení líčené v románu jsou shrnuty do pomocné tabulky *Případy úmrtí v díle Murasaki Šikibu Gendži monogatari (Příběh prince Gendžiho)*, která je jedinou přílohou k této práci.

Závěry bádání

Bezespornou hodnotou románu *Gendži monogatari* je to, že líčí život heianské dvorské šlechty v jeho rozmanitosti osudů, charakterů, názorů na víru, umění a lidi. Popisuje dobové tendence, tabu, rituály a obřady. Jelikož jsou pohřby a vzpomínání na zesnulé přirozenou součástí života románových postav, nabízí se nám řada popisů pohřebních zvyklostí a pravidel upravujících truchlení. Stejně tak nás dílo Murasaki Šikibu velice podrobně seznamuje s dobovými představami o smrti a podobách onoho světa.

Pro období Heian je příznačné prolínání různých nábožensko-filosofických směrů. Na formování rituálů spojených s pohřbíváním, stejně jako na utváření představ o tom, co se odehrává s duší po smrti, mělo vliv několik faktorů. Především aktivní směšování buddhismu se šintoismem. Silnou pozici přitom udržoval i kult předků a šamanismus, též do jisté míry propojený s buddhistickými obřadními praktikami.

Svět živých není v japonském myšlení striktně oddělen od světa mrtvých. Tyto světy jsou stejně jako ostatní věci propojeny a existence ve světě zemřelých je závislá na způsobu pozemského života. Stejně tak je současný stav věcí ovlivněn naším chováním a trest za špatné skutky může padnout již v tomto životě. Zde se dá spatřit šintoistická víra v přirozený pohyb duší, taoistické základy rozdělení vesmíru na *jing-jang* a jejich vzájemné působení či buddhistická souvislost příčiny a následků.

Důležitý byl posun v tom, jak člověk vnímá sám sebe. Člověk se ze souboru vlastností získaných od předků stává jednotlivcem, který může samostatně ovlivnit vlastní život a vývoj.

Dá-li se mluvit o hypotetickém rozdělení funkcí bohů, šintoistická božstva velela životu, zatímco osud duše po smrti byl v režii Buddhů. Například kněžky svatyně Kamo a Ise vykonávaly svůj úřad pouze do doby, než v jejich rodině někdo umíral. Stávaly se poskvrněnými smrtí a musely se uchýlit k buddhistickým obřadům, což bylo s funkcí kněžky neslučitelné. V *Příběhu prince Gendžiho* se postavy, jež cítí příchod svého konce, mnohdy obracejí k buddhismu, jiné litují, že neměly dost času na odříkání sůter a nezajistily si světlou budoucnost na onom světě. Myšlenka očisty a převtělení se či putování po záhrobních světech byla zřejmě pro Heiance lákavější než představa, že se jejich duše nedokáže od tohoto světa

emocí odpoutat, obzvláště byli-li si vědomi nějakého těžkého hříchu nebo přestupku spáchaného za života.

Románové postavy často přemítají o ceně vlastního života a o vazbách poutajících je k pozemskému bytí. Přemýšlejí též, co by mohly udělat pro to, aby našly klid a uspokojení nejen po smrti, ale už na tomto světě. Věřilo se například, že pokud se nemocný v době nemoci vzdá pozemských tužeb a svěří svůj osud Buddhovi, má šanci na zlepšení zdravotního stavu. Podle šintoistických představ může být člověk pokárán bohy i za svého života.

Představy o záhrobní říši byly velice rozmanité. Stačí uvést například pověru o báječné zemi za mořem, o existenci podmořského paláce Dračího krále či o starci a stařeně, kteří na březích tří řek určují, kterou ze tří peřejí se duše vydá. Populární byla i buddhistická teorie o šesti cestách posmrtného života či teorie o nesmrtelnosti. Zároveň se duše zemřelých vítaly zpět během oslav Obonu, japonské verze dušiček.

Japonci v době Heian věřili, že se do jakéhokoli člověka může vtělit duch jiné osoby, která zrovna má nějaký důvod se na dotyčného zlobit. Může to být duše zemřelého, pořád ještě svázaná konkrétní záští se světem živých, nebo duše žijící osoby, která opouští tělo svého majitele během spánku. Může to být i vlkodlak a jiní podobní tvorové. Ten, do nějž se zuřivý duch vtělil, mohl onemocnět nebo i zemřít. Povolání mniši-zaříkavači prostřednictvím zvláštních zaklínadel a modliteb duchy uklidňovali a měli je přinutit opustit tělo obětí.

Informace obsažené v *Gendži monogatari* nám umožňují udělat si následující představu o průběhu pohřbívání v období Heian. Tělo zemřelého se po úmrtí několik dnů ponechalo v klidu, aby se duše mohla do těla vrátit, a teprve poté byly vykonávány obřady omývání a převlékání. Šlo o řadu rituálů dočasného pohřbení *mogari*. Po vykonání odpovídajících obřadů se tělo uložilo do rakev společně s drobnými věcmi, které nebožtík za života užíval, a dalšími rituálními předměty. Následně se rakev s tělem odvážela do hor. V horských chrámech nebo v jejich okolí pak probíhala kremace. Přivolaní mniši, kteří četli sútry a usilovali o návrat duše dotyčného zpět do těla, rozbíjeli oltář a odcházeli z domu, pokud byly jejich snahy marné. Datum pohřbu určoval buď pověřený buddhistický mnich, nebo úředník věštbého úřadu *onmjódó*. Rituální spálení těla se konalo v horských oblastech Otagi nebo Toribeno. Kola vozu převážejícího ostatky na místo kremace se omotávala černou látkou. Obřad spálení mrtvoly se odehrával v noci. Po cestě zpět podstupovali účastníci pohřbu rituální očištění v řece. Následně modlitby a zádušní obřady měly duši zajistit klid.

Po smrti se konaly následující zádušní obřady: každých sedm dnů se patřilo každému ze sedmi buddhistických božstev (Fudó, Šakja, Mondžo, Fugen, Džidžo, Miroku, Jakuši) přinést obětinu – destičku se symbolem patřičného Buddhy a jménem zesnulé osoby. Rituály se konaly po naplnění týdenního, třítydenního, stodenního, sedmiletého, třináctiletého a třiatřicetiletého odříkávání. Zvláštní pozornost se věnovala zádušním obřadům prováděným 49. den po smrti.

Doba smutku se určovala podle postavení pozůstalých. V době držení smutku se neslušelo účastnit se žádných ceremoniálů a slavností, truchlící osoba měla zůstat doma oblečena do smutečních šatů a věnovat se modlitbám.

Za smuteční barvy se považovaly odstíny světle šedé a tmavě šedé až černé. Barvy se měnily podle toho, jak blízkým člověkem byl zemřelý pro truchlícího. Na konci smutku bylo povoleno nosit světlejší šaty než na začátku. Nepřevléknout se do smutečního oblečení a netruchlit po svých příbuzných se považovalo za velký hřích. Služebnictvo bylo též považováno za okruh truchlících. Během truchlení, jak ukazuje text románu, se do smuteční barvy upravovaly nejen paravány a zástěny v domě, ale dokonce i vozy. Po uplynutí oficiálně stanovené doby smutku se běžné smuteční tmavší barvy oblečení měnily za světlejší a konal se očistný obřad na břehu řeky.

Co se týče darů, posílaly se většinou těm, kdo činili pohřební a zádušní obřady. V době smutku nebylo zvykem dávat honosné dary ani obdarovávat posílčky.

Doba Heian je obdobím, kdy se dotvářely základy japonské klasické literatury a estetiky jakožto součásti celkové kultury, jejímž charakteristickým rysem byl a je osobitý způsob prožití krásy každodenního života. Pro pochopení myšlení tvůrčí dvorské šlechty je velmi důležité seznámit se s estetickou kategorií *mono no aware* (duše věcí). V románu je výraz *aware* používán například v konotaci s bolestí a smutkem, pro vyjádření smutné krásy, jakožto umění prožít a procítit duši věcí a v původním významu jako citoslovce vyjadřující údiv. Vzhledem k rozmanité škále významových odstínů a skutečně vysoké frekvenci výskytu pojmu *aware* v textu románu *Gendži monogatari* lze posoudit, jak důležitou kategorií, ať už estetickou, či etickou, představovalo toto slovo v době vzniku díla. Po příchodu buddhismu se původní japonský způsob poznávání světa spojil s dogmaty nestálosti a pomíjivosti života. Tato kombinace se pak dále rozvíjela jakožto estetická kategorie *mono no aware*.

Smrt se též v různých podobách objevovala v básních dvořanů, které nám dnes přibližují některé autentické dobové asociace. Japonci věřili, že po smrti a spálení těla se duše spolu s kouřem vznáší k nebi. Odlétající duše se přirovnávala například k dýmu, černému obláčku, kapkám rosy nebo mlze. Přetržení života, ukončení životní cesty mohlo být přeneseně líčeno například jako *zaschlá rostlina* či *zamrzlý pramen*.

Sama Murasaki Šikibu často přirovnává život k toku řeky. Život jako řeka je neustále v pohybu, vše se mění, věci a lidé stále přicházejí a odcházejí.

Seznam použité literatury

Bakšejev, E. *Kokoro – duchovnjaja kul'tura Japonii. U Japonca est' tri duši*. První vydání, dostupné z:

http://katsurini.narod.ru/New_Diz/kokoro_duh_kultura_japan.html

Bakšejev, E.S. *Obrjad mogari v istorii japonskoi kul'tury*, dostupné z [http://ru-
jp.org/yaponovedy_baksheev_01r.htm](http://ru-
jp.org/yaponovedy_baksheev_01r.htm)

Boronina, Irina. *Klassičeskij japonskij roman*, Moskva: Nauka, 1981.

Buddizm v Japonii, Grigorjeva, Taťjana (red.), Moskva: Nauka, 1993.

Cújó Gendži monogatari jóran (Aktuální přehled Příběhu o princí Gendžím), ed. Nakano, Kóiči, Tokio: Musašinošoin, 2002.

Curajuki, Ki. *Kanadžo (Předmluva) In Kokinwakašú (Sbírka starých a nových písní)*. Kokinwakašú, ed. Nihon koten bungaku taikai, d. 8, Tokio: Iwanamišoten, 1958.

Dějiny Japonska, Reischauer, Edwin O. a Albert M. Craig, přeložil Labus, David a Jan Sýkora, Praha: LN, 2000.

Doerner, David, L. *Comparative Analysis of Life after Death In Folk Shinto and Christianity In Japanese Journal of Religious Studies* 412, 3, 06.- 09.1977.

Eliášová, Barbora, M. *Dcery Nipponu*, Praha: Kočí, 1925.

Encyklopedie mytologie Japonska a Koreje, Winkelhöferová, Vlasta a Miriam Löwensteinová, Praha: Libri, 2006.

Gendži monogatari džiten (Slovník Příběhu prince Gendžiho), Takakazu, Hajašida a Haraska, Fumiko (ed.), Tokio: Daiwashó, 2002.

Gennepe, Arnold van. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Přeložila Helena Beguivinová, Praha: NL, 1997.

Gluskina, A. J.. *Ob istokah teatra No In Teatr i dramaturgija Japonii*, Moskva: Nauka, 1965.

Grigorjeva, T. P. *Japonskaja chudožestvennaja tradicija*. Moskva: Nauka, 1979.

Heldenburg, Olga. *Viditelnost a neviditelnost bohů a funkce pohledu v knize japonských mýtů Kodžiki I* In *Studia Ethnologica Pragensia* 2010/2, red. Miloš Tomandl, Praha: Univerzita Karlova, 2010.

Higuči, Kijojuki. *Macuri to nihondžin (Slavnosti a Japonci)*, Tokio 1978, s. 107-108 In *Kalendarnyje obyčai i obrjady narodov Vostočnoi Azii. Godovoi cik.*, Džarylgasinova, R. a M. Krjukov (red.), Moskva 1989.

- Higuči, Tadahiko. *The Images of Japanese Landscapes In The Empire of Signs. Semiotic Essays on Japanese Culture*, d. 8, Ikegami, Jošihiko (red.), Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1991.
- Hilská, Vlasta. *The sources of the aesthetic traditions of Japan In Charles University on Far Eastern Culture. Studies and Essays edited by Oldřich Král and Hilská, Vlasta.*, hl. Levit, Pavel (ed.), Praha: Univerzita Karlova, 1968.
- Hisamacu, Sen'iči. *Nihonbungakuši (Dějiny japonské literatury)*. Tokio: Šibundo, 1963.
- Hori, Ičiro. *Jama to šinkó (Hory a víra) v Nihon bunka kenkjúšjo kijo (Kritická studia o japonské kultuře) č. 12*, Tokio: Kokugakuin Daigaku, 1963.
- Ienaga, Saburó. *Istorija japonskoj kul'tury*, Přeložila B. V. Pospelova, Moskva: Progress, 1972.
- I-t'Ing. Kniha proměn*, (překl. Král, Oldřich), Praha: Maxima, 1995.
- Janagita, Kunio. *About our ancestors*, překlad Fanny Hagin Mayer a Yasuyo Ishiwara, Tokio: Japan Society for the Promotions of Science, 1970.
- Kalendarnyje obyčai i obrjady narodov Vostočnoi Azii. Godovoi cikl*, red. Džarylgasinova, R. a M. Krjukov, Moskva: Nauka, 1989
- Kawabata, Jasunari. *Bi no sonzai to hakken (Existence krásy a její objevování)*, Tokio: Mainichi shinbunsha, 1969.
- Keene, Donald. *Landscapes and Portraits: Appreciations of Japanese Culture*, Tokio & Palo Alto: Kodansha International, 1971.
- Kjurner, N.V. *Kitajskije izvjestija o narodah Južnoj Sibiri, Cjentral'noj Azii i Dal'njeho Vostoka*, Moskva: Izdateľstvo vostočnoi literatury, 1961.
- Kodžiki. Kronika dávného Japonska*, překlad a koment. Fiala, Karel, Praha: ExOriente 2013.
- Kraemerová, Alice. *Šintoismus In Základy asijských náboženství 2*, Knotková-Čapková, Blanka (ed.), Praha: Karolinum, 2005.
- Kurihara, Hiromu. *Fudžiwara Mičinaga kazoku no sósó ni cuite. The Funeral of Fujiwara Michinaga's Family In Nagoja Bunri Daigaku kijó, č. 5*, 2005.
Dostupné z http://www.nagoya-bunri.ac.jp/Information/memoir/2005/2005_01.pdf
- Líman, Antonín. *Kouzlo šerosvitu: Úvahy o japonské kultuře*, Praha: DharmaGaia, 2008.

- Líman, Antonín. *Krajiny japonské duše. Čtrnáct esejů o moderní japonské literatuře*, Praha: MF, 2000.
- Manjóšú: Deset tisíc listů ze starého Japonska 1*, přeložil Antonín Líman, Praha: Brody, 2001.
- Meščerjakov, A. N. *Geroi, tvorcy i chraniteli japonskou stariny*, Moskva: Nauka, 1988. Dostupno z: <http://japanlib.narod.ru/meshch88.htm>
- Meščerjakov, A.N. *Kniga japonskich simvolov: Kniga japonskich obyknovenij*, Moskva: Natalis, 2003.
- Morris, Ivan. *The World of the Shining Prince: Court life in Ancient Japan*. New York: Vintage books, 2013.
- Muraoka, Sunecugu. *Studies in Shinto thought*. Brown, Delmer M. and James T. Araki, (překl.), Tokio: Ministry of Education, 1964.
- Nihon sjoki. Annaly Japonii 1-2*, Překlad a koment. Jermakova, L. a A. Meščerjakov, Sankt – Peterburg: Giperion, 1997.
- Ókagami: Velikoje zercalo*. Překlad a koment. Djakonova, J. M., Sankt Petěrburg: Giperion 2000.
- Olga Lomová, Yeh Kuo-Liang *Ach běda, přeběda! Oplakávání mrtvých ve středověké Číně*, Praha: DharmaGaia, 2004.
- Papinot, Edmond. *Historical and Geographical Dictionary of Japan*, Tokio: Tuttle, 1979.
- Smirnova, Olga. *Charakteristika a funkce básní v románu Gendži monogatari*. Diplomová práce na FFUK, 2003.
- Šikibu, Murasaki. *Gendži monogatari 1–5*, překlad a koment. Jamagiši, Tokuhei In *Nihon koten bungaku taikei 14–18*, Tokyo: Iwanami Shoten, 1958–1963.
- Šikibu, Murasaki. *Gendži monogatari 1-6*, Překlad a koment. Abe, Akio, Ken Akijama a Gene Imai, ed. *Nihon koten bungaku zenšú 12–17*, Tokio: Šógakukan, 1970–1976.
- Šikibu, Murasaki. *Pověst' o Gendzi (Gendzi-monogatari) 1–5*, Překlad a koment. Taťjana Sokolova-Děljusina, Moskva: Nauka, 1991–1993.
- Šikibu, Murasaki. *Příběh prince Gendžiho I-IV*. Přeložil Karel Fiala, Praha: Paseka, 2002-2008.
- Šinmura, Izuru. *Kódžien (Japonský výkladový slovník)*. Tokio: Iwanami šoten, 1969.

Širane, Haruo. *The Bridge of Dreams: A poetics of „The Tale of Genji“*, Stanford, California: Stanford University Press, 1998.

Švarcová, Zdenka. *Japonská literatura 712-1868*, Praha: Karolinum, 2005.

Takanori, Šintani. „*Osóšiki*“ *no nihonši: Imani cutawaru tomurai no šikitari to šiseikan* (*Pohřeb v japonských dějinách. Pohřební zvyklosti a představy o životě a smrti, které přetrvaly dodnes*), Tokio: Seišun, 2003.

Takanori, Šintani. *Ši – haka- rei no šinkó minzokuši* (*Smrt, hrobky, duše v dějinách lidového myšlení*), ed. *Rekišin bukkuretto* č. 8, Sakura: Rekiši minzoku hakubucukan šinkókai, 2007.

Teruoka, Jasutaka. *Kinsei bungaku hjóron* (*Novodobá literární teorie*), Tokio: Ikuei šoin, 1942.

Ueda, Makoto. *Literary and Art Theories In Japan*, Cleveland: Press of Western Reserve University, 1967.

Vasiljevová, Zdeňka. *Dějiny Japonska*, Praha: Svoboda, 1986.

Vorobjev, M.V. *Japonija v III-VII vv. Etnos, obščestvo, kultura i okružajuščij mir*, Moskva: Nauka, 1980.

Zen'jaku kogo reikai džiten (*Slovník staré japonštiny s příklady a vysvětlivkami*), ed. Kitahara, Jasuo, Tokio: Šógakukan, 1990.